چاغاتاي ئەدەبياتى[1]

كۆپرۈلۈزادە مۇھەممەد فۇئاد

تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: **تۈرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى**

يۈسۈف ئەمرى ــ تۈركي تىلىدىكى غەزەل، قەسىدە ۋە مەسنەۋىلىرى بىلەن شاھرۇخ دەۋرى شائىرلىرى ئىچىدە ئورۇن ئالغان ئەمىرنىڭ شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا توغرا كېلىدىغانلىقى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى يوقاتمىغانلىقى، نەۋائىنىڭ «تۈركي تىلىدا يېزىلغان شېئىرلىرىنىڭ گۈزەل بولۇش بىلەن بىرگە، شۆھرەت قازىنالمىغانلىقى» شەكلىدىكى ئېپادىسىدىن مەلۇم. ئىستانبۇلدىكى دىۋانى بىلەن برىتانىيە مۇزېيىدىكى «دىھنامە» ناملىق مەسنەۋىسى ۋە «بانگ (Bang) ۋە چاغىر» مۇنازىرىسى سايىسىدا ئەدەبي ئىقتىدارى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشكە ماھىر بولغان بۇ شائىرنىڭ بەزى گۈزەل تۈيغۇلىرى، ساموىلوۋىچ تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئىدى. بەزى مەجمۇئەلەردە ۋە قەدىمكى چاغاتاي لۇغەتلىرىدىمۇ بەزى پارچىلىرى ئۇچرايدۇ. دەۋلەتشاھمۇ شاھرۇخ دەۋرى شائىرلىرى ئارىسىدا ۋە شۇنداقلا بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ قىزىقچىلىرىدىن قىلىپ كۆرسەتكەن ھەمدە كېيىنكىلەرگە تەقدىم قىلىنغان پارسچە گۈزەل بىر قەسىدىسىنى ئەسىرىگە كىرگۈزگەن يۈسۈف ئەمىرنىڭ بىزنىڭ شائىرلىرىمىزدىن بىرى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. گەرچە دەۋلەتشاھ ئۇنىڭ تۈركي تىلىدا يېزىلغان شېئىرلىرى توغرىسىدا بىر ئازمۇ توختالمىغان بولسىمۇ، نەۋائىنىڭ ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك، ئۇلارنىڭ ئاخىرى ئۇنتۇلۇپ كېتىلگەنلىكى، ھالبۇكى پارسچە نەزمىلىرىنىڭ يەنىلا لەززەت بىلەن ئوقۇلغانلىقىنى كۆرسىتىشتىن باشقا بىر شەكىلدە ئېپادىلىيەلمىگەن دېگەن مۇھاكىمە توغرا بولۇپ چىقتى.

ئەمىرنىڭ ھىجرىيە 833 (مىلادىيە 1429 ــ 1430) ـ يىلى بايسۇنغۇر مىرزا نامىغا يازغان تۈركي تىلىدىكى «دىھنامە» سى 14 ـ، 15 ـ ئەسىرلەردە ئەجەم ئەدەبىياتىدا مودا بولغان ۋە تۈرلۈك شائىرلار تەرىپىدىن يېزىلغان. بۇ ماۋزۇ شائىرىمىزنىڭمۇ شۇ مودا بويىچە قولغا قەلەم ئالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. پارسچىنى تۈركي تىلىغا قارىغاندا خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك قوللانغان شۇ دەۋر تۈركي خەلقلىرىنىڭ چاغاتاي تىلى بىلەن كلاسسىك ئەدەبىيات يارىتىش جەھەتتىكى خاھىشلىرىغا ماسلاشقان ئەمىرنىڭ غەزەل، قەسىدىلىرى ۋە بۇ مەسنەۋىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققانلىقى ئۈچۈن قوبۇل قىلىنىدۇ. «دىھنامە» نى ئەجەم ئۆرنەكلىرىگە تامامەن ئۇيغۇن قىلىپ، «مەفائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن» ۋەزنى بىلەن يازغان شائىرىمىز بۇ جەھەتتە خېلى زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئىدى. «بانگ ۋە چاغىر» مۇنازىرىسىگە كەلسەك، نەسىر ۋە نەزم ئارىلاش قىلىپ يېزىلغان بۇ ئەسەردىمۇ يەنىلا شۇ دەۋر ئەجەم ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمي مودىسىغا ئويغۇنلاشقان ئىدى. «پارس ئۇسلۇبى بىلەن تۈركي تىلىدا مۇشۇنداق ئەسەر يېزىشتا ئۆزىدىن بۇرۇن ھېچكىم مۇۋەپپەق بولالمىغانلىقى» نى ئىپتىخارلىق بىلەن سۆزلىگەن بۇ شائىرنىڭ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور كۈچ بىلەن تىرىشقانلىقى مەلۇم. پارسچە ئەسەرلىرىدە بۇيۇك تەسەۋۋۇپ شەيخ كامال خوجەندنى

---

① بېشى ئۆتكەن سانىدا.

ئەۋلاد گۈزۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تەقلىد قىلغان بۇ شائىرنىڭ تۇركىي تىلىدا يېزىلغان شېئىرلىرىدىمۇ مۇشۇ تەسىردىن باشقا نەرسە كۆزگە چېلىقمايدۇ. شۇ مەزگىلدە ماۋەرائۇننەھردە زور شۆھرەت قازانغان خوجا ئىسمەتۇللا بۇخارى ۋە شاكىرلەرنىڭ شېئىرلىرىغا قارىمۇقارشى بولغان خۇراسان، ئىراقتىكى كامال خوجەندى تەرەپدارلىرىنىڭ يەنىلا كۆچلۈك ئىكەنلىكى بىزگە مەلۇم. شۇنداقلا ئەمىرىمۇ شۇلاردىن ھېسابلىنىدۇ. لۇتفى ۋە خارەزمىگە ئوخشاش ئىقتىدارلىق شائىر بولمىسىمۇ، كلاسسىك چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى تەرەققىياتىدا ئەمىرىنىڭ ئەھمىيەتلىك ئورنى بولغانلىقى مۇقەررەر. ۋاپات بولغان يىلنى بىلەلمىسەكمۇ شائىرىمىزنىڭ بەدەخشاندىكى ئەرخەك سارايدا بولغانلىقىنى نەۋائى ئەسەرلىرىدىن بىلگەن ئىدۇق.

سەيىد ئەھمەد مىرزا ـــ نەۋائى تېمۇرىيلار ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان سەيىد ئەھمەد مىرزىنىڭ خېلى تالانتلىق بىر شائىر بولۇپ، تۇركىي تىلىدا ۋە پارس تىلىدا يېزىلغان غەزەل ۋە مەسنەۋىلىرىنىڭ خېلى شۆھرەت قازانغانلىقىنى ھەم دىۋان تۈزگەنلىكىنى سۆزلىگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا «لەتافەتنامە» ناملىق تۇركىي تىلىدا يېزىلغان بىر مەسنەۋىسىنىڭمۇ بارلىقى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتكەنىدى. بىرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان «تەئەششۇقنامە» ناملىق مەسنەۋىسى ئارقىلىق بۇ شائىرنىڭ زۆرۈر تېپىلغاندا سالاھىيىتى ۋە شەخسىيىتى ھەققىدە بىر پىكىرگە ئېرىشىشكە مۇمكىن بولىدۇ. ھىجرىيە 839 (مىلادىيە 1435 ـــ 1436) ـ يىلى شاھرۇخقا تەقدىم قىلىنغان بۇ مەسنەۋى خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە» سى ۋە خوجەندىنىڭ «لەتافەتنامە» سىگە ئوخشاش، «مەفائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن» ۋەزنى بىلەن يېزىلغان. شائىرنىڭ بېشارىتىدىن قارىغاندا، بۇ شېئىر يەتتە كۈندە يېزىلىپ بولغان بولۇپ، مەيلى ئىپادە، مەيلى نەزم تېخنىكىسى جەھەتتىن بولسۇن مۇكەممەل بىر سەنئەت ئەسىرى ئىدى. ئەجەم ئەدەبىياتىنى ناھايىتى ياخشى بىلگەن ھەم پارسچە شېئىرلار يازغان شائىرىمىزنىڭ چاغاتايچىنىمۇ شۇ قەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك قوللانغانلىقىغا ھەيران قالمىساقمۇ بولىدۇ. مىرانشاھنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىكەنلىكىنى بۇ نەزمىسىدە ئىپادىلىگەن سەيىد ئەھمەد مىرزا ئىنتايىن قىسىنچىلىق بىر ئەھۋالدا ئىكەنلىكىنى شىكايەت قىلغان ۋە شاھرۇختىن نىجاتلىق ئىزدىگەن بولۇپ، شۇ زامانداشلىرىنىڭ تارىخىي شارائىتلارغا قارىغاندا، بۇنى شۇنداق چۈشىنىش زۆرۈر ئىدى. بارتولد «زەپەرنامە» دە نامى تىلغا ئېلىنغان بۇ شاھزادىنىڭ ئابدۇررەززاق سەمەرقەندىنىڭ مەتلەئىدىمۇ تىلغا ئېلىنغانلىقىنى سۆزلىگەن ئىدى. ئۇ يەردە نامى تىلغان ئېلىنغان سۇلتان ئەھمەد بىن سەيىد ئەھمەد بىن مىرانشاھ، شائىرىمىزنىڭ ئوغلى بولۇپ، نەۋائى «مەجالىسۇن نەفائىس» دا بۇ توغرۇلۇقمۇ توختىلىپ، ياخشى مىجەزلىك، دەرۋىش تەبىئەتلىك ھەم ئىنسانپەرۋەر بىر ئادەم بولۇپ، دادىسىغا ئوخشاش ئاندا ـ ساندا تۇركىي تىلىدا شېئىرلار ئوقۇغانلىقىنى بىلدۇرۇپ ئۆتكەنىدى. شۇ دەۋرنىڭ بارلىق ئەجەم ۋە تۇركىي شائىرلىرىغا ئوخشاش گۈزەل مودىسىغا تەۋە بولغان بۇ شائىرنىڭ «تەئەششۇقنامە» دىكى ئون توققۇز بېيىتلىق بىر پارچىسى ساموىلوۋچ تەرىپىدىن نەشر قىلىنغانىدى. نەۋائىنىڭ شائىرىمىزغا تەئەللۇق دېگەن «لەتافەتنامە» مۇشۇ ئەسەرمۇ ياكى بولمىسا شائىرىمىز شۇ ئىسىمدا باشقا بىر مەسنەۋى يازدىمۇ؟ بۇنى مۇقىملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالدۇق.

گەدائى ـــ تۇركىي تىلىدا شېئىرلار يېزىش بىلەن تونۇلغان بۇ شائىرنىڭ، بولۇپمۇ ئەبۇلقاسىم بابىر زامانىسىدا، يەنى ئۇنىڭ ئۆلۈم تارىخى بولغان ھىجرىيە 961 (مىلادىيە 1553 ـــ 1554) ـ يىلىدىن بۇرۇن زور شۆھرەت قازانغان ۋە ھىجرىيە 896 (مىلادىيە 1490 ـــ 1491) ـ يىلى توقسان ياشقا كىرگەنلىكى ھەم يەنىلا ھايات ئىكەنلىكى نەۋائىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ىسىدا يېزىلغان ئىدى. غەزەللىرى بىلەن بەزى قىتئەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر دىۋانى پارىژدا ساقلىنىۋاتقان بۇ شائىرنىڭ شۇ ئۇزۇن ھاياتىدا باشقا ئەسەرلەرنىمۇ يازغانلىقىنى تەخمىن قىلغىلى بولىدۇ. چۈنكى، بەزى قەدىمكى چاغاتايچە

لۇغەتلەردە ئۇنىڭ بىرمۇنچە پارچىلىرىنىڭ ئۇچرىشى بۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇ. بۇ دىۋاننى تەتقىق قىلىش پۇرسىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، شائىرنىڭ ئەدەبىي ئىقتىدارى ھەققىدە بىر نەرسە دېيىشكە ئىمكانىيىتىمىز بولسىمۇ، قازانغان شۆھرەت دەرىجىسى ھەققىدە نەۋائىنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن باھاسىدىن ئۇنىڭ بۇ دەۋر شائىرلىرى ئارىسىدا ئەھمىيەت بەرمىسە بولمايدىغان بىر شەخس ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. شائىرىمىزنىڭ گەدائى تەخەللۇسىنى قوللىنىشى ئۇنىڭ سوپىيانە خاھىشلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇكى، بۇ ئەبۇلقاسىم بابىرنىڭ ساراي مۇھىتىدىكى ئومۇمىي خاھىشلارغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئاتايى — نەۋائى تەرىپىدىن 15 ـ ئەسىرنىڭ ئەڭ تەجرىبىلىك (ئىقتىدارلىق) شائىرلىرى قاتارىدا سانالغان ئاتايى بەلخ تۈركلىرىدىن بولۇپ، يەسەۋى دەرۋىشلىرىدىن مەشھۇر ئىسمائىل ئاتانىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىدى. نەۋائى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا بۈيۈك شۆھرەت قازانغان بۇ سوپى ۋە بالىلىرى ھەققىدە «نەساھىمۇل مەھەببە» دە خېلى مەلۇمات بەرگەنىدى. 14 ـ، 15 ـ ئەسىرلەردە بەلخ ۋە كۇھى ساف تەرەپلەردە ئاتا، باب ياكى بابا لەقەملىك تۈركىي دەرۋىشلەرنىڭ كۆپەيگەنلىكىنى، ھەتتا خۇراساندىكى تۈركمەن ۋە چاغاتاي قەبىلىلىرى ئارىسىدىمۇ بۇلارنىڭ بۈيۈك (چوڭ) نوپۇزغا ئىگە بولغانلىقىنى بىلىمىز. شۇنداق قىلىپ شائىرىمىزنىڭ ئاتايى تەخەللۇسىنى قوللىنىشى ئىسمائىل ئاتاغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىدى. تۈركىي تىلىدا شېئىرلار سۆزلىگەن (يازغان) بۇ دەرۋىش مىجەزلىك ۋە ئوچۇق تەبىئەتلىك شائىرنىڭ ئەسەرلىرى نەۋائىنىڭ ئىپادىسىگە قارىغاندا، شۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئىدى. مازارىنىڭ بەلخ ئەتراپىدىكى بىر يېزىدا ئىكەنلىكىنى سۆزلىگەن نەۋائى ئۇنىڭ قاپىيە بويىچە خاتا كەتكەن بىر بېيتىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، كلاسسىك شېئىرنىڭ نەزم قائىدىلىرىگە ئانچە ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ ئۆتكەن ئىدى. ئەمما، شائىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرى بۇ تەنقىدنىڭ بىر ئاز مۇبالىغە بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. ئاتايىنىڭ بەزى مەنزۇمەلىرى سامايلوۋىچ تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئىدى.

يەقىنى — نەۋائىنىڭ تۈركىي ئەمىرلىرى ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان شائىرلار قاتارىدا سانالغان (ھېسابلانغان) يەقىنى يەنە ئۇنىڭ ئىپادىسىگە قارىغاندا، يالغۇز تۈركىي تىلىدىلا ئەمەس، پارسچە شېئىرلىرى بىلەنمۇ تونۇلغان ئىدى. بۇ شائىر مىجەزى چۇس ۋە خۇيى يامان بىر ئادەم بولۇپ، كېيىن تۆۋە قىلغانلىقىنى ۋە قەبرىسىنىڭ داررائى دۇبىراداران دېگەن جايدا ئىكەنلىكىنى نەۋائىدىن بىلگىنىمىزدەك، «رىيازۇل سەئارا» ۋە «سۇبھى گۇلشەن» گە ئوخشاش تەزكىرىلەردىنمۇ ھېراتلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۇق. يەقىنىنىڭ نەزم ۋە نەسىر ئارىلاش يېزىلغان تۈركىي تىلىدىكى «ئوق ۋە ياي مۇنازىرىسى» نىڭ برىتانىيە مۇزېيىدىكى بىر نۇسخىسى بىزگە بۇ شائىر ھەققىدە ئازدۇر ـ كۆپتۇر بىر پىكىر بېرىدۇ. بىز بۇ ئارقىلىق شائىرىمىزنىڭ تۈركىي ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدا مودا بولغان ئوقچىلىق ۋە ئوقچىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۆگەنگىنىمىزدەك، شۇ دەۋردە ئەجەم ۋە تۈركىي شائىرلار تەرىپىدىن قوللىنىلغان مۇنازىرە شەكلىگىمۇ ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى بىلىمىز. بەلكىم بۇ ئەسەرنىڭ رەتلىنىشىگە ئۇنىڭ زاماندىشى بولغان يۈسۈف ئەمىرىنىڭ «شۇ زامانغا قەدەر تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا تەڭدىشى يوق» دەپ تىلغان ئالغان «باڭ (بانگ) چاغىر» مۇنازىرىسى شەكلىدە بىر ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ۋە باشقىلاردىن كېيىن قالمىغانلىقىنى كۆرسىتىش ئارزۇسى سەۋەب بولغان ئىدى. نەۋائى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئۇنىڭ بىر غەزىلىگە يازغان نەزىرەسىنى قەيت قىلغان بولۇپ، بۇمۇ شۆھرىتىنىڭ داۋامىغا بولغان بىر دەلىل ئىدى. ھەر ھالدا 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يېتىشكەن ھېرات تۈركىي شائىرلىرى يالغۇز تۈركىي تىلىنى ئەمەس، پارسچىنىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك قوللانغانلىقى مەلۇم بولغان يەقىنىنىڭ مۇھىم بىر ئورنى بولغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

باشقا شائىرلار ــ يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتۈلگەن بۇ ئاساسىي شائىرلاردىن باشقا 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تۈركىي تىلدا شېئىرلار يېزىپ شۆھرەت قازانغان بىرمۇنچە شائىرلار بار بولۇپ، ئەسەرلىرى ياكى يوقالغان ياكى بولمىسا يەنىلا ئوتتۇرىغا چىقىرىلمىغانلىقى ئۈچۈن، ئەدەبىي شەخسىيەتلىرى ۋە ئىقتىدار دەرىجىلىرى ھەققىدە بىرەر پىكىر قىلىشقا ئىمكانىيەت يوق ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە ئەسەرلىرى زامانىمىزغا قەدەر يېتىپ كەلگەن، ئەمما ئەدەبىي مەنبەلەردە ئىسىملىرى ئۇچرىمايدىغان بەزى نادىر سەنئەتكارلارمۇ يوق ئەمەس. مەسىلەن: تۈرلۈك سازلارنىڭ مۇنازىرىسى شەكلى بىلەن يېزىلغان ناھايىتى گۈزەل بىر مەسنەۋىسى برىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان ئەھمەدىنىڭ نامى تەزكىرە ۋە تارىخلاردا ئۇچرىمايدۇ. ھالبۇكى، شۇ زامان مۇزىكا ئەسۋابلىرى ئىچىدە قوللىنىلغان ئۇد، چەنگ (چاڭ بولۇشى مۇمكىن)، قوپۇز (قوۋۇز)، راۋاب، غىجەك ۋە كىنگىر ناملىق سازلار توغرىسىدا توختالغان بۇ گۈزەل ھەم سەنئەتكارانە مەسنەۋى قىسقا نەسرىي مۇقەددىمىسى بىلەن بىرگە، ئەھمەدىنىڭ ئىنتايىن قىممەتلىك نەسرچى ۋە نەزمىچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. 1928 ـ يىلىدىن بۇرۇن تۈركىستاندا مەيدانغا كەلگەن «يۈسۈف ـ زۇلەيخا» مەسنەۋىسى دۇربەگ ئىسىملىك بەلخلىك بىر شائىر تەرىپىدىن سۇلتان شاھرۇخ نامىغا يېزىلغان. تۈركىي ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان بۇ ئىقتىدارلىق تۈركىي شائىرنىڭ ناممۇ ھېچقانداق بىر يەردە ئۇچرىمايدۇ.

يۇقىرىدا نامى تىلغان ئېلىنغان تۈركىي شائىرلارنىڭ بۇ دەۋر ئۇچۇن مۇھىم مەنبەسى بولغان «مەجالىسۇن نەفائىس» تا نامى تىلغان ئېلىنغان مۇھىم شائىرلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز: سۇلتان مەسئۇد مىرزىنىڭ شائىرلىرىدىن بولۇپ، يالغۇز تۈركىي تىلدىلا ئەمەس، پارسچىدىمۇ ناھايىتى گۈزەل شېئىرلار يازغان ۋە ئەسەرلىرى قەدىمكى چاغاتاي لۇغەتلىرىدە ئۇچرايدىغان قۇتبى، ئۇنىڭ تۇغقانلىرىدىن بولۇپ، بىر مەزگىل سۇلتان ھۇسەيىن بىن بايقارانىڭ باش ۋەزىرلىك خىزمىتىدە بولغان ھەم سۇلتاننىڭ ھېرانقا ئورۇنلىشىشىدىن ئىلگىرى ئۆلگەن نەئىمى؛ سەمەرقەندلىك ھەرىمى قەلەندەر؛ ئاندا ھۇت سىپاھلىرىدىن تارخانى، خۇراسان بەگزادلىرىدىن دەرۋىش نازىكى، ۋەھدەتى ۋۇجۇد (بىرلىك ۋۇجۇد) پەلسەپىسىگە دائىر تۈركىي تىلدا بىر تەرجىمىبەند يېزىش سەۋەبلىك نەۋائى زامانىسىدا شۆھرىتى قوغداپ (ساقلاپ) قېلىنغان ھەم خۇراساندىكى تارخان قەبىلىسى ئارىسىدا ياشىغان ھېراتلىق مۇقىمى، كۇھى سافتىكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا شېئىرلىرى بىلەن نام چىقارغان بەلخلىق كەمالى، سۇلتان ئەبۇ سەئىد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۇلگەن مىرسەئىد ئۇنىڭ قېرىندىشى بولۇپ، يەنە ئەينى ئاقسۆڭەتكە دۇچار بولغان ۋە شېئىرىدىن باشقا مۇزىكا ھەم يېزىقچىلىق (ھېكايىچىلىقتىمۇ) ماھارىتى غەرايىب، نەۋائى: «تۈرك ۋە سارتتا ئۇنىڭدىن مۇكەممەل ئادەم كۆرمىدىم» دەپ مەدھىيىلىگەن ھەم ئۇنىڭغا ئاتاپ ئايرىم بىر رىسالە يازغان سەيىد ھەسەن ئەردەشىر. نەۋائى ئادەتتە دادىسى ئۇرنىدا كۆرۈپ ھۆرمەتلەيدىغان بۇ ئادەم ھەققىدىكى كىچىك رىسالىسى شۇ دەۋر ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا يېتىشكەن مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئىنسانلارنىڭ نەقەدەر قۇدرەتلىك بىر مەدەنىيەت ئىگىسى بولغانلىقلىرىنى ھەم ياشلىقلىرىدا ئۆتكۈزگەن رىندلىك (بەڭۈاشلىق) ھاياتىدىن كېيىن، ياشلىرى چوڭايغانچە بۇيۇك شەيخلەرگە قول بېرىپ، قانداق قىلىپ دەرۋىشلىك يولىغا ماڭغانلىقلىرىنى ناھايىتى جانلىق بىر رەۋىشتە سۇرەتلەپ بېرىدۇ. يالغۇز شەخسىي پىسخولوگىيىسى جەھەتتىلا ئەمەس، شۇ دەۋر جەمئىيىتىنىڭ ئالاھىدە بىر تەبىقىسىنىڭ ئورتاق پىسخولوگىيىسىنى يورۇتۇش جەھەتتىنمۇ بۇ رىسالىنىڭ ئەھمىيىتى زور ئىدى.

زور بىر قىسمى شەھەرلەرگە ئورۇنلاشقان تۈركىي ئاقسۆڭەكلەر، يەنى ئەسكەر ۋە ئىدارە قىلغۇچىلار تەبىقىسى ئارىسىدىن يېتىشكەن بۇ شائىرلار ھامان ئومۇمىيۈزلۈك تېمۇرىيلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ يۇقىرى مەدەنىيەت ئىگىسى بولغان شاھزادىلەر تەرىپىدىن ھىمايە

قىلىناتتى. پەقەت بۇ شاھزادىلەردىن نۇرغۇنى يالغۇز ئىلىم ۋە سەنئەت ھامىيىسى بولۇپلا قالماي، پارسچە ۋە تۈركي تىلدا شېئىرلار يېزىش بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقى ھەققىدە توختالدۇق. ھەتتا بەزىلىرى مۇكەممەل دىۋانلار تۈزەتتى. تېمۇرىلەر دەۋرىدىن كېيىن بىر مەزگىل سەمەرقەند تەختىنى ئىگىلىگەن خەلىل سۇلتان مانا شۇنداق دىۋان تۈزگەنلەردىن ئىدى. سارىيىغا ھەربىر سەنئەت ساھەسىگە مەنسۇپ ئەڭ مەشھۇر ئادەملەرنى توپلىغان بايسۇنغۇر مىرزا بىلەن شىرازدىكى سارىيى شائىر ۋە سەنئەتكارلارنىڭ بىر مەركىزى بولغان ئىسكەندەر مىرزا يالغۇز پارسچە ۋە تۈركي تىلدا شېئىرلار يېزىش بىلەنلا قالماي، كلاسسىك چاغاتاي ئەدەبىياتىنى تەرەققىي قىلدۇرغان ئىدى. شاھرۇخنىڭ ئوغلى جۇگىنىڭ بالىسى (شاھرۇخنىڭ نەۋرىسى) ئەبۇبەكرى مىرزا تەسەۋۋۇپقا ۋە تەسەۋۋۇپچىلارغا قارىتا يېقىن ئالاقىدا بولغان قەلەندەر تەخەللۇسى بىلەن نام چىقارغان ئەبۇلقاسىم بابىر تۈركي تىلدا ھەم پارس تىلدا شېئىرلار يېزىشقىمۇ ۋاقىت ئاجرىتىپ ئىدى. شۇنداق قىلىپ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ بۇ دەسلەپكى كلاسسىك دەۋرىنى تېمۇرىيلارنىڭ سارايلىرى ئەتراپىدا تەرەققي قىلدى (راۋاجلاندى) دەپ ئۇزۇپ ئېيتالايمىز.

خۇلاسە: 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ھېرات ۋە سەمەرقەندنى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ، تېمۇرىيلار ئىمپېراتورلۇقىنىڭ خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىدا كۈچلۈك بىر ئەدەبي تەرەققىياتنىڭ بولغانلىقى ھەم پارسچە بىلەن بىرگە چاغاتايچىنىڭمۇ كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا باشلىغانلىقىنى يۇقىرىقى ئىزاھلاردىن كېيىن تولۇق بىلگىلى بولىدىغان بولدى، دەپ ھېسابلايمىز. ئەدەبي مەنبەلەردە تۈركي تىلدا شېئىرلار يازغانلىقلىرى بايان قىلىنغان سەنئەتكارلاردىن باشقا يەنە بىرمۇنچە شائىرلارنىڭ يېتىشكەنلىكىنى، ھەتتا پەقەت پارسچە ئەسەرلىرى بىلەن تونۇلغان بەزى مۇھىم شەخسلەرنىڭ ئاندا ـ ساندا چاغاتايچە كىچىك مەنزۇمىلەر، رۇبائىيلار ۋە مۇلەممەلەر يازغانلىقلىرىنىمۇ بىلىمىز. تېمۇر دەۋرىدە بولغىنىدەك، بۇ دەۋردىمۇ چاغاتاي تىلى ۋە ئۇيغۇر ئېلىپبەسى پەقەت تېمۇرىيلارنىڭكىدىلا ئەمەس، ھەتتا بارلىق تۈركي خەلقلەر سۇلالىلىرىنىڭ، جالايىرلىقلارنىڭ، قاراقويلۇقلارنىڭ ھەم ئالتۇن ئوردا بىلەن ئۇنىڭدىن بۆلۈنۈپ چىققان باشقا خانلىقلارنىڭ سارايلىرىدىمۇ قوللىنىلغان ئىدى.

14 ـ ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبي دىئالېكتى 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىلا دەسلەپكى مۇكەممەللىككە قاراپ يۈزلەنگەن ئىدى. ئەجەم تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا ئەرەب، ئەجەم تىلى ھەم ئەدەبىياتىنىڭ ئاممىللىرى داۋاملىق كۆپەيدى؛ ئەجەم گرامماتىكىسىنىڭ، ھەتتا سىنتاكسىسىنىڭ تەسىرى داۋاملىق ئاشتى. ئۇسلۇبىنىڭ قېلىپلىرىغا (شەكىللىرىگە) ئۇيغۇن ھالدا چاغاتاي نەزم ۋە نەسىرى ئۇچۇنمۇ ئەينى ماھىيەتتە شەكىللەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. يەنىلا 11 ـ ئەسىردە خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە» سىدە ناھايىتى ئېنىق كۆرۈلگەن بۇ ھالەت شۇ ئىستىقامەتنى (يۆنىلىشنى) ئىزىغا چۈشۈرۈپ، لۇتفى ۋە ھەيدەر خارەزمىگە ئوخشاش قىممەتلىك سەنئەتكارلارنىڭ قولىدا زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. شائىرلارنىڭ يېتىشكەن ساھەلىرىگە ۋە مەنسۇپ بولغان ئېتنىك كوللېكتىپقا نەزەر سالغاندا، ئۇلارنىڭ تىللىرىدا بەزى پەرقلەر مەۋجۇت ئىدى. بەزىلىرىدە ئوغۇز ـ تۈركمەن تىل ئاممىللىرى خېلى ئوچۇق كۆرۈنىدۇ. بۇنىڭدىكى مەسىلە ھەسەن ئوغلى ۋە نەسىمىگە ئوخشاش نۇرغۇنلىغان ئەزەرى شائىرلىرىنىڭ تەسىرىنىمۇ كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. ئەزەرى ۋە چاغاتاي ئەدەبي ساھەلىرىنىڭ بىر زامانلار تېمۇرىيلارنىڭ سىياسىي ھاكىمىيەتلىرى ئاستىغا توپلىنىشى، چېگرىلىرىنىڭ ئاساسەن بىر ـ بىرىگە تۇتاشقان رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى دائىمىي مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىمۇ بۇنىڭغا ئامىل (فاكتور) بولغانىدى. تۈركي خەلقلەر دۆلەتلىرىنىڭ سارايلىرىدىن چىققان رەسمىي ۋەسىقە، يارلىقلاردىمۇ، مەھەللىۋى تەقدىر ئەنئەنىلىرىگە ۋە باخشىلارنىڭ شەخسي مەدەنىيەت

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سەۋىيىلىرىگە، ئېغىز تىللىرىغا قارىسا، كۆپلىگەن شېۋە پەرقلىرى كۆزگە چېلىقىدۇ. پەقەت بارلىق مۇشۇ خىلدىكى پەرقلەرنىڭ بولۇشىغا قارىماي، ماۋەرائۇننەھر، خارەزم ۋە خۇراسان مەركەزلىرىدە ھامان بىر كلاسسىك چاغاتاي تىلىنىڭ ھەم ئەدەبىياتىنىڭ ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىنى قەتئىيلىك بىلەن سۆزلەيدۇ.

15 ـ ئەسىر چاغاتاي ئەدەبىياتىنى مۇشۇ ئەسىر ئىران ئەدەبىياتىدىن ئايرىپ تەتقىق قىلىشقا زادىلا ئىمكانىيەت يوق. چۈنكى، كۆپ ھاللاردا «ھەر ئىككى تىلنى ئوخشاش ئىقتىدار بىلەن قوللانغان» شائىرلار تەرىپىدىن يارىتىلغان بۇ ئەدەبىيات يەنە ئەينى مەدەنىيەت مۇھىتلىرىدا مۇكەممەللىشىپ ئىزغا چۈشكەن ئىران ئەدەبىياتىغا تامامەن باغلىنىپ قېلىپ، ئۇنى شۇنچىلىك ساداقەتمەنلىك بىلەن يولغا قويغانكى، بۇ جەھەتتە ھازىرلانغان تارىخىي شەرتلەر نەزەرگە ئېلىنىدىغان بولسا، باشقىلارنىڭ خىلمۇ خىل بولۇشىغا ئىمكانىيەت يار بەرمەيدىغانلىقى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم بولىدۇ. غەزەل ۋە قەسىدە تۈرلىرىدىن باشقا، قەدىمكى ۋە ھازىرقى تۈرلۈك مەسنەۋى تېمىلىرىدا، مۇنازىلىرىدە، مۇئەممالىقا ھەم ياخشى كۆرىدىغان تىلنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئومۇمىي بىر تەسەۋۋۇپ روھىنىڭ (تەسىرىنىڭ) ھاكىم بولۇشى شۇ دەۋر ئەجەم شېئىرىدا بولغىنىغا ئوخشاش چاغاتاي شېئىرىدىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. خاقانىيە دىئالېكتى ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرلىرى ئاخىر ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتىدۇ. شۇنداقلا ئۇزاق بىر خاتىرە ھالىتىدە قېلىۋاتىدۇ. قەدىمكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ۋە خەلق مۇزىكىلىرى بىلەن يېقىن ئىران ئاممىللىرى ئوتتۇرىسىدا پەقەت مۇشۇنداق ئاربلاش شەكىللەرنىڭ ئېھتىياجلىق بولغانلىقىنى كۆرىمىز. گۈزەللىك قىزىقىشىنىڭ بۇ دەۋرده پۈتۈن ئەجەم ئەدەبىياتىغا ھاكىم بولغانلىقى ئېنىقلانغانچە، تۈركىي شائىرلارنىڭ گۈزەل تۇيۇقلار يېزىش جەھەتتىكى خاھىشلىرىنىڭ «تەئەششۇقنامە» ۋە «دىھنامە» گە ئوخشاش، يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان تۈركىي تىلىدا يېزىلغان مەسنەۋىلەردىكى گۈزەللىككە بولغان قىزىقىشلارنىڭ تامامەن ئەجەم مودىللىرىنىڭ تەقلىدىدىن ئىلگىرى كەلگەنلىكى يەنىلا ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئوسمانلىلار شائىرلىرىغا ئوخشاش چاغاتاي شائىرلىرىنىڭمۇ خەلق ئەدەبىياتىغا ۋە بوغۇم ۋەزنىگە قارىتا تامامەن ئالاقىسىنىڭ يوقلۇقى، يەنە ئەجەم مودىللىرىغا قارىتا ھېس قىلىنغان ھەيرانلىقنىڭ بىر نەتىجىسى ئىدى. بۇ دەۋرده خەلق ۋە دەرۋىشلەر ئارىلىقىدا ياشىغانلىقى مۇقەررەر بولغان يەسەۋى ئەنئەنىسىگە قارىغاندا، بوغۇم ۋەزنى بىلەن ۋە تۆتلىكلەر بىلەن يېزىلغان سوپىيانە مەنزۇمىلەر كلاسسىك چاغاتاي شائىرلىرى تەرىپىدىن دائىم ئەدەبىياتتىن سىرتتا بولغان نەتىجىلەر قاتارىدا چۈشىنىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

تۈركىيچىگە قارىغاندا يەنىلا پارسچە كۆپ يازغان ئادەملەر تەرىپىدىن تامامەن ئالىي سىنىپلار ئۈچۈن بارلىققا كەلتۈرۈلگەن بۇ كلاسسىك چاغاتاي شېئىرىنىڭ سىرتىدا تۈركىي تىل چەكلىك بىر دائىرىدە قوللىنىلاتتى. ئىلىم ۋە تەسەۋۋۇپ ئەسەرلىرى، تارىخ كىتابلىرى ئومۇمەن پارسچە يېزىلاتتى. 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇنىڭغا ئوخشاش ئەسەرلەردىن تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغانلار «سىراجەل مۇلۇك»، «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» ۋە 14 ـ ئەسىرگە ئائىت بولمىسىمۇ «مىراجنامە» بىلەن «بەختىيارنامە» گە ئوخشاش ناھايىتى چەكلىك ئەسەرلەر بولۇپ، بۇلارنىڭمۇ پارسچىنى ياخشى بىلمەيدىغان بەزى تۈركىي خەلقلەردىن بولغان چىڭگىزنامىغا ئىشلەنگەنلىكىنى تەخمىن قىلغىلى بولىدۇ. 1432 ـ يىلى ۋاپات بولغان ۋە تەسەۋۋۇپقا ئائىت تۈرلۈك ئەسەرلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان شەيخ ھۇسەيىن خارەزمىنىڭ «كاشفەل خۇدا» ناملىق تۈركىيچە «قەسىدەئى بۇردە» شەرھىنى شۇ دەۋر چاغاتايچىسىنىڭ خارەزم شېۋە خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئارىلاشما شەكلىنىڭ بىر مەزگىل خارەزمنى ئىستىلا قىلغان ئۆزبېكلەردىن ئابدۇلخەيرخان نامىغا يېزىشى، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تۈركىي تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ يەنىلا ئىران مەدەنىيىتى تەسىرلىرىدىن خېلىلا يىراقتا

تۇرغان تۈركي تىل مۇھىتىدا تۇرۇپ يېزىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. تېمۇرىيلار شاھزادىلىرى مۇسۇلمان ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە شۇنچىلىك كۈچلۈك ئۇچرىغانكى، بايسۇنغۇر مىرزا ھافىز ئابرۇغا «زۇبدەتۇل تەۋارىخ»نى، ئىبراھىم سۇلتانمۇ شەرەفىددىن ئەلى يەزدىگە «زەپەرنامە» سىنى يازدۇرۇش ئۈچۈن، زور پىداكارلىقلارغا قوشۇلغان ھالدا بۇلارنى تۈركي تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئېھتىياجىنى بىر ئازمۇ چۈشىنىپ يەتمىگەن ئىدى. ھالبۇكى، تېمۇر دەۋرىدە بۇ ئېھتىياجنىڭ چۈشىنىپ يېتىلگەنلىكىنى يۇقىرىدا كۆردۇق. شائىر لۇتفىنىڭ مەنزۇم «زەپەرنامە» تەرجىمىسىنىڭ تېمۇرىيلار سارايلىرىدا ھېچقانداق ھاجىتى قالمىغان بولسىمۇ، بۇ جەھەتتىن خېلى مەنىلىك بىر ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ. شاھرۇخنىڭ بۇيۇك ئەمىرى ۋە قەدىمكى تۈركي ئەنئەنىلىرىنىڭ مۇتەئەسسىپ تەرەپدارى جالالىددىن فىرۇز شاھقا ئوخشاش ئادەملەر ياكى بولمىسا ئارسلان خوجا تارخانغا ئوخشاش خاقانىيە دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى تەرەپدارلىرى 15 ـ ئەسىردە باشلىغان بۇ يېڭى جەريانىنىڭ ئەمەس، خېلى كېيىنكى دەۋرلەرگىچە داۋاملاشقان قەدىمكى بىر ئەنئەنىنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئىدى. 15 ـ ئەسىر تېمۇرىيلار شاھزادىلىرىنىڭ سارايلىرىدا بولسا ئۇلارنىڭكىدىن تامامەن پەرقلىق بولغان يېڭى ئىدىيە، يېڭى ھاۋا (مۇھىت) ھۆكۈمران ئورۇندا ئىدى، ھەمدە مۇسۇلمان ئىران مەدەنىيىتى ھاياتىنىڭ بارلىق مەۋجۇدىيەتلىرىدە ئۆزىنىڭ كۈچىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. ئۆز ۋاقتىدا تېمۇر جالايىرلىقلار سۇلالىسىنى «ئىران مەدەنىيىتىنى تامامەن ئەينەن قوبۇل قىلغۇچى» دېگەن بولسا، ھازىرمۇ تېمۇرىيلار شاھزادىلىرى دالا رايونلىرىدا كۆچمەنچىلىك ئەنئەنىلىرىگە سادىق قالغان تاغلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنى «موڭغۇل بەربەرلىرى» دەپ چۈشەنگەنىدى. پەقەت بۇلارنىڭ بۇنداق بولۇشىغا قارىماي، 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قۇدرەتلىك تۈركي خەلقلەر سەنئەتكارلىرى تەرىپىدىن ئەجەم ئۆرنەكلىرىگە قاراپ ئىشلەنگەن چاغاتايچىنىڭ ماۋەرائۇننەھر، خارەزم ۋە خۇراسان تۈركي خەلقلىرى ئۈچۈن كلاسسىك بىر ئەدەبىي تىل شەكلىگە كەلگەنلىكىنى ھەم بۇ تىل بىلەن خېلى باي بولغان مەنزۇم بىر ئەدەبىيات قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇنى نەۋائى بۇرادەرلىرى بىلەن ئاخىرقى مۇكەممەل دەرىجىسىگە ئېرىشتۇرگۈسى.

كلاسسىك چاغاتاي دەۋرى
(نەۋائى دەۋرى)

15 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى

ئىمپېراتورلۇقنىڭ پارچىلىنىشى: شاھرۇخنىڭ ئۆلۈمى ئىمپېراتورلۇقنىڭ ئاساسەن خېلى زامانلاردىن بېرى سۇسلىشىپ كەتكەن ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پۈتۈنلەي بۇزۇلۇشىغا ۋە بۇ زور بىنانىڭ يىقىلىشىغا سەۋەب بولدى. دۆلەتنىڭ ئاساسىي ئەسكىرىنىڭ كۈچ مەنبەئىنى تەشكىل قىلغان زور قەبىلە بىرلىكلىرى (مەسىلەن: بارلاسلار، ئارلاتلار، تارخانلار ۋە ئارغۇنلار) بېشىدا تۇرغان ئەمىرلەرنىڭ قولىدىكى ۋاستە بولغان شاھزادىلەر ئارىسىدا زېمىنلىرىنى كېڭەيتىش ياكى ئىمپېراتورلۇقنىڭ ئالىي ھاكىمىيىتىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ئەسلىدىلا توختاپ قالمىغان (دائىم بولۇپ تۇرغان) ئىچكى ئۇرۇشلار شاھرۇخنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن تېخىمۇ كۆپەيدى. شۇ ۋاقىتلاردا ئەبۇل قاسىم بابىر خۇراساندا، سۇلتان ئەبۇ سەئىد ماۋەرائۇننەھردە ئۇزۇن ۋاقىت ھۆكۈم سۈرگەن ۋە ھەربىرى بىردىن قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت قۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولۇشتى. بابىرنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئەبۇ سەئىد خۇراسان ۋە ئىرانىنىڭ شىمال ۋىلايەتلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، جاھانشاھنى

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ۋە ئۆزىگە قارشى تۇرغان تېمۇرىيلاردىن بولغان بەزى شاھزادىلەرنى مەغلۇپ قىلدى. جاھانشاھنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئىراقى ئەجەم ۋە كىرمان تەرەپلەرنىمۇ ئىشغال قىلىپ، قەشقەردىن ئىراق ھەم ئەزەربەيجانغا قەدەر سوزۇلغان بىر ئىمپېراتورلۇق قۇردى. لېكىن، ئەزەربەيجاننى ئاق قويلۇقلاردىن ئېلىش ئۈچۈن قىلغان ئۇرۇشتا تارخان ئەمىرلىرىنىڭ ئاھانىتى سەۋەبىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، قەتلى قىلىندى. ئۇزۇن ھەسەننىڭ بۇ غەلىبىسىدىن كېيىن تېمۇرىيلارنىڭ ئىراق، پارس ۋە ئەزەربەيجاندىكى ھاكىمىيەتلىرى تەلتۆكۈس ئاخىرلاشتى ھەم بۇ جايلار ئاق قويلۇقلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. تېمۇرىيلار شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان ئۇرۇشلار ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراسانىنى، بولۇپمۇ شەھەر ئاھالىسىنى ئىنتايىن زېرىكتۇردى. تۇركمەنلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشلار بولسا چاغاتايلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى خېلى ھالسىزلاندۇردى. ئۇلۇغبەگ بىلەن ئالائۇددەۋلە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ خۇراساندىكى بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى ئىزنالىرى مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بىردىنلا تېپىلىۋاتىدۇ. ئەبۇ سەئىدنىڭ سەككىز يىل ھۆكۈم سۈرگەن ھاكىمىيىتى زامانىسىدا بىر ئاز راھەتكە ئېرىشكەن خۇراسان خەلقى ۋە چاغاتاي ئەسكەرلىرى ئۇنىڭ كېيىنكى يىللىرىدىكى فۇتۇھات (بويسۇندۇرۇش - كېڭەيمىچىلىك قىلىش) تەشەببۇسلىرىدىن بىر ئازمۇ مەمنۇن بولمىغان ئىدى. نەتىجىدە خۇراسان، سىيىستان، تۇخارىستان، جۇرجان ۋە ئاستىراباد رايونلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ھېراتنى پايتەخت قىلغان سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا تەرىپىدىن قۇرۇلغان ھاكىمىيەت قىرىق يىلغا قەدەر بۇ يەرلەرنى نىسبىي راھەت ۋە تىنچلىققا ئىگە قىلغان بولۇپ، تېمۇرىيلار تارىخىنىڭ ئاخىرقى پارلاق ۋەزىيىتىنى يارىتتى. پەقەت بۇ پارلاقلىق سىياسىي ۋە ئەسكىرىي كۈچ ئارقىلىق كەلگەن غەلىبە بولماستىن، پەقەت پىكىر ھەم سەنئەت ساھەسىدىكى قۇدرەتلىك تەرەققىياتتىن بۇرۇن كەلگەن ئىدى. ئەڭ مۇھىمى ئىككى ئۇلۇغ شەخس، يەنى تەڭدىشى يوق چاغاتاي ئەدىبى ئەلىشىر نەۋائى بىلەن ئۇنىڭ قۇدرەتلىك ھىمايىچىسى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا بۇ تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي ئامىلى بولدى. شۇنداقلا پايتەخت بولغان ھېراتتا، يەنى بۇلارنىڭ ئەتراپىدا ئىنتايىن جانلىق بىر پىكىر ۋە سەنئەت پائالىيىتى ئۆزىنى شۇنچىلىك كۆرسەتتىكى، تۇركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى تارىخىدا بۇنىڭغا «ھېرات دەۋرى» ياكى «بايقارا - نەۋائى دەۋرى» دېگەن نام بېرىلسە خاتا بولماس ئىدى.

تېمۇرنىڭ غەلىبىلىرى بىلەن ئاخىرقى قېتىم جەڭگە چىقىپ چاغاتاي ئەسكىرىي كۈچىنىڭ يوقىلىشىغا يۈزلەنگەن بۇ دەۋرى تېمۇرىيلار خانىدانى ئۈچۈن شۇبھىسىزكى، ئىنتايىن تەلەيسىزلىك ئىدى. ئىرانىنىڭ غەربىدە ئاق قويلۇقلار ۋە خېلى كېيىنكى دەۋرلەردە سەپەۋى ئىمپېراتورلۇقلىرىنىڭ ماۋەرائۇننەھرنىڭ يوقىرىسىدىكى دالىلاردا بولسا جۇجى شەيبانىلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ھازىرلىغان بۇ دەۋردىن كېيىن، يەنى 16 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراساندىكى ئاخىرقى چاغاتاي ئۆلكىلىرى تېمۇرىيلارنىڭ قولىدىن پۈتۈنلەي دېگۈدەك چىقىپ كەتتى ھەم بۇ بۇيۇك خانىدان پەقەت بابىرنىڭ ھىندىستاندا قۇرغان يېڭى ئىمپېراتورلۇق سايىسىدا تامامەن يوقىلىشتىن ساقلىنىپ قالدى. پەقەت بۇنىڭ ئەكسىچە چوڭ دادىسىنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا ئىنتايىن كىچىك ۋە ئىنتايىن ئاجىز بولغان ھۈسەيىن بايقارا (1469 - 1506) سەلتەنەتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تۇركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى تارىخىدا ئىنتايىن پارلاق بىر دەۋرنى تەشكىل قىلغانلىقى ۋە كلاسسىك چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسەك تەرەققىياتىنى مۇشۇ دەۋردە كۆرسەتكەنلىكى چوقۇم ئىدى. خۇراسان تەختىدە تەخمىنەن قىرىق يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ تەلەيلىك ھۆكۈمدارنىڭ نەۋائى ۋە جامىنىڭ ئىسىملىرى بىلەن باغلانغان ئۇلۇغ نامى بۇ پارلاق دەۋرگە ئۆز تامغىسىنى باسقان. ھۈسەيىن بايقارا دەۋرى پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيا تۇركىي خەلقلىرى ئارىسىدىلا ئەمەس، ئىران، ھىندىستان ۋە تۇركىيىدىمۇ ھەر جەھەتتىن ئىدىيىۋى بىر دەۋر، بىر ئالتۇن دەۋرگە ئوخشاش چۈشىنىلىپ، ئىشتىياق

ۋە ھەيرانلىق بىلەن خاتىرىلەنمەكتە. ئەدەبىيات تارىخى جەھەتتىن نەۋائى دەۋرى دەپ نام بېرىلىشى ئىنتايىن توغرا بولغان بۇ دەۋردە چاغاتاي تىلىنىڭ ۋە كلاسسىك چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق تەرەققىياتىنى پەقەت بايقارا دەۋرىدىكى ھېراتنىڭ يۇكسەك مۇھىتلىرىنى نىشان قىلىپ تۇرۇپ، تەكشۈرۈپ تەنقىق قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

ھۇسەيىن بايقارا دەۋرىدىكى ھېراتتا شاھرۇخنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنكى دەسلەپكى ھۆكۈمەتسىزلىك يىللىرى بىر قىسىم ئاقسۆڭەكلەرنى باشقا تەرەپلەرگە كۆچۈرۈش ئىنتايىن تەسكە توختىدى. لېكىن، ئەبۇل قاسىم بابىرنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنمۇ سەمەرقەند ھۆكۈمدارى سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ھېراتقا ئورۇنلىشىشى شاھرۇخنىڭ بۇرۇنقى پايتەختىگە يېڭىۋاشتىن قەدىمكى پارلاقلىقنى بەردى. بابىر زامانىسىدا ئىران ۋە خۇراساننىڭ مۇرەككەپ ئەقىدىلىك دەرۋىشلىرى ھەم قەلەندەرلىرى بىلەن تولغان ھېراتتا باشقا تەرەپتىن شاھرۇخ دەۋرى ئەنئەنىلىرىمۇ داۋاملىشىپ كەلدى. پىرى ھېرى، يەنى ھېرات پىرى دېيىلىدىغان ئابدۇللا ئەنسارى كۇلتۇ (تەخرىگە، ئىلاھ ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش قوبۇل قىلىنغان مەۋجۇداتلارغا ۋە ياكى تەخرىنىڭ مەخسۇس مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولغان مەۋجۇداتلارغا كۆرسىتىلگەن ھۆرمەتتىن ئىبارەت) باي ۋەخپىلىرى بىلەن بىرگە خەلق ئارىسىدا ياشاۋاتىدۇ. خۇراسان سوپىلىرىنىڭ پانتېئىست كۆز قاراشلىرىنى ئەپىكۇرىيەن (سەنئەتلىك؟) بىر ھايات ئۇقۇمى بىلەن بىرلەشتۇرگەن بابىردىن كېيىن ھېراتقا ھاكىم بولغان سۇلتان ئەبۇ سەئىد سىياسىي ئىشلارنى قىلىش بىلەن بىرگە، نەقشىبەندلىك تەرىقىتىنىڭ ئەڭ بۇيۇك ۋەكىلى سەمەرقەندلىك شەيخ ئۇبەيدۇللا ئەھرارغا قول بەرگەن تەقۋادار مۇسۇلمان ھۆكۈمدار ئىدى؛ ناھايىتى كۆپ مالىيىگە ئېھتىياجلىق بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭ سىر ساقلىشى بىلەن سەمەرقەند ۋە بۇخارانىڭ شەھەرلىك خۇسۇسىيىتى ساقلاپ قېلىنغان ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە سەمەرقەندكە كەلگەن يېڭى ئەمەلدارلار، بولۇپمۇ ئارغۇن ئەمىرلىرى ھېراتنىڭ شاھرۇخ ئائىلىسىگە مەنسۇپ قەدىمكى ئاقسۆڭەكلىرىنى ۋە تارخان ئەمىرلىرىنى ئىككىنچى پىلانغا كىرگۈزۈپ، مال ـ مۇلۇك ۋە كۆچ مەنبەلىرىنى ئۆز ھېسابلىرىغا ئىشلەتمەكچى بولۇشتى. ھۆكۈمدارنىڭ مۇتەئەسسىپلىكىدىن پايدىلىنىپ، دىنسىزلىق ۋە يەھۇدىيلىك تۆھمىتى بىلەن بىرمۇنچە بايلارنى ئۆلتۈرگەن، شەھەرنىڭ ئىشسىز ئابداللىرىنى ئەتراپىغا توپلاپ گۈمانلىق ۋاستىلەر بىلەن باي بولغان چوڭ ئەمەلدارلارنىڭ بۇ دەۋردە يوق ئەمەسلىكىنى تارىخي مەنبەلەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما، سۇلتان ئەبۇسەئىد مۇشۇنىڭغا ئوخشاش يولسىزلىقلاردىن خەۋەر تاپقان ھامان سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرماي دەرھال ئەڭ ئېغىر جازالار بىلەن جازالايتتى ۋە خەلقنىڭ زۇلۇمغا ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن، قولىدىن كەلگىنچە ئىشلەيتتى. زامانداش تارىخچىلار ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئېھتىياتچانلىقىنى ۋە ئادالىتىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئىدى. قەدىمدىن بېرى زور بىر تىجارەت مەركىزى بولغان ھېراتتا، بۇ دەۋردە ناھايىتى كۆپ سەرمايىگە ئىگە بولغان بايلارنىڭ بار ئىكەنلىكى، ھەتتا ئەبۇسەئىدنىڭ بەزىدە ئۇلاردىن قەرز ئالغانلىقى مەلۇم. بۇ دەۋردە سەمەرقەندتىمۇ نۇرغۇن سەرمايىلەرنىڭ توپلانغانلىقىنى ئۇبەيدۇللا ئەھرار ھەققىدىكى ھېكايىلەردىن بىلگىلى بولىدۇ. ئۇ كەڭ زېمىندىن ئالغان زىرائەت مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش ئارقىلىق ئېرىشكەن پۇللىرىنى سودىگەرلەرگە بېرىپ ئىشلەتكەنلىكىنى، بۇلارنىڭ بىر تەرەپتىن ئاناتولىغا ۋە باشقا تەرەپتىن غەربىي تۈركىستانغا كارۋانلار ماڭغۇزغانلىقلىرىمۇ يەنىلا شۇ مەنبەلەردىن مەلۇم بولىدۇ. ئەمما، ھېرات پەقەت سىياسىي ۋە تىجارەت مەركىزى بولۇپلا قالماستىن، سانائەت مەركىزى، بولۇپمۇ زور ئىقتىسادىي پائالىيەتكە سەھنە بولغان ئىدى. ئەبۇ سەئىد دەۋرىدە بۇ يەردە بولغان بىرقانچە قېتىملىق تەبرىكلەش، قۇتلۇقلاشلارغا خۇسۇسىي كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى ۋە بازارلىرى بولغان ھېرات ئۇششاق تىجارەتچىلىرىنىڭمۇ خېلى كۆپ ساندا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قاتناشقانلىقى كۆزگە چېلىقىدۇ. ھەتتا بۇ ھۇسەيىن بايقارانىڭ خېلى كېيىنكى دەۋرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. ھېرات بازارلىرىنىڭ بۇ ئەھمىيىتى ئۇ جايلارنى تەكشۈرۈشكە مەجبۇر بولغان مۇھتەسىبلىك (شەھەرلىك ھۆكۈمەت خىزمەتچىسى) ۋەزىپىسىگە شەرئى ماھىيىتى ئېتىبارى ۋە توغرىلىقلىرى بىلەن تونۇلغان بىرمۇنچە ئالىملارنىڭ ھەم ئاقساقاللارنىڭ تەيىنلەنگەنلىكىمۇ مەلۇم. شەھەر خەلقىنىڭ شەرئەت ھۆكۈملىرىگە رىئايە قىلىشلىرىنى، ئومۇمىي كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىنى ئېچىشقا كاپالەتلىك قىلغان ۋە ئۇنىڭغا مەسئۇل بولغان خىزمەتچىلەرنىڭ (خادىملارنىڭ) ئەبۇ سەئىد دەۋرىدە ئىنتايىن يۇقىرى ئابرويغا ئىگە ئىكەنلىكلىرى مەلۇم بولۇپ، كېيىن ھۇسەيىن بايقارا دەۋرىدىمۇ خەلقنى رازى قىلىش مەقسىتى بىلەن شۇ ئەنئەنگە رىئايە قىلغان ئىدى. ھۇسەيىن بايقارا سەلتەنەت سۈرگەن دەۋردە ھېراتنىڭ ناھايىتى كېڭىيىپ، باي بولغانلىقىنى، يەنى يېڭى سارايلار، باغچىلار، جامەلەر، مەدرىسەلەر ۋە دوختۇرخانىلار بىلەن بېزەلگەنلىكىنى، شەھەر ئەتراپىدىكى بايىاشاتلىق ھەم سۇغىرىش ئۇسكۇنىلىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن زىرائەتلەرنىڭ ۋە باغۋەنچىلىكنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنى بىلدۇق. باغى سەبز، باغى سەفىد ھەم باغى زاگانغا ئوخشاش قەدىمكى سارايلارغا قوشۇمچە قىلىپ، ھۇسەيىن بايقارا سالدۇرغان باغى جاھانئارا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان بولۇپ، يېڭى دەۋر ئادەملىرى سالدۇرغان سارايلار ۋە داچىلار شېئىرنىڭ، مۇزىكىنىڭ، رەسىم ھەم يېزىقچىلىق سەنئەتلىرىنىڭ تەرەققىيات مەركەزلىرى ئىدى. بابىر بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ۋە بۇ يەردىكى بايىاشات ھايات كۆرۈنۈشلىرىنى ئىنتايىن جانلىق قىلىپ تەسۋىرلىگەن ئىدى. شەھەردە توپلانغان نۇرغۇن بايلىق ھەر تۈرلۈك ئېقتىسادىي پائالىيەتلەرنىمۇ كۆپەيتكەن ئىدى. بۇرۇنقى دۇكان ۋە بازارلار يېڭىدىن قۇرۇلغانلىرى بىلەن قوشۇلۇپ تېخىمۇ كېڭەيدى ھەم قول ھۇنەرۋەنچىلىك ئۇيۇشمىلىرى تېخىمۇ رونىق تاپتى. ھېراتقا تۇتاشقان زور تىجارەت يوللىرى ئۇستىدىكى مۇشۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن بىرمۇنچە يېڭى ـ يېڭى مېھمانخانىلار، ئۆتەڭلەرنىڭ قۇرۇلۇشى بۇنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى ھېسابلىنىدۇ. ھۇسەيىن بايقارا سەلتەنەتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا مالىيە خىزمەتچىلىرىنىڭ يولسىزلىقلىرىغا ۋە زۇلۇملىرىغا قارشى ئىسيان قىلغان ھېرات خەلقىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن بەزى ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى قوللاندى. يادىگار مۇھەممەدنى قوغلىۋېتىپ، پايتەختتىن قايتا ئىگىلىگەن ھامان تېخىمۇ ئادىل بولغان بىر رەھبەرلىك ئورگىنى قۇرۇشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى ۋە خەلقتىن ئېلىنىدىغان بەزى باج ـ سېلىقلارنى ئىككى يىلغىچە كەچۈرۈم قىلىدىغانلىقى ھەققىدە بۇيرۇق چىقاردى. لېكىن، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تەدبىرلەرنى قوللانغانلىقىغا قارىماي، كەرت سۇلالىسى زامانىسىدىن بېرى ئېلىنىپ كېلىنىۋاتقان بىرمۇنچە ئېغىر باج ـ سېلىقلارنىڭ بايقارانىڭ كېيىنكى يىللىرىغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەنلىكى، مالىيە باشقۇرغۇچى خادىملىرىنىڭ زۇلۇملىرىنى تەسۋىرلىگەن دەۋلەتشاھنىڭ ئېپادىسى ھەم نەۋائىنىڭ بەزى ئەسەرلىرىدىكى شىكايەتلەر ھېراتتىكى كەمبەغەل سىنىپلارنىڭ، ئومۇمەن خۇراسان دېھقانلىرىنىڭ بۇ دەۋردىمۇ قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلالمىغانلىقىنى كۆرسەتكەن ئىدى. بۇ دەۋرنىڭ بايلىقى ۋە دەبدەبىسىدىن پايدىلانغانلار پەقەت چوڭ يەر ئىگىلىرى، باي سودىگەرلەر ھەم دۇكاندارلار بىلەن بىرگە چوڭ ئەمەلدارلار ئىدى.

پەقەت ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ مۇكەممەل ئىنسانىي ۋە مەدەنىي مۇئەسسەسەسى بولغان ۋەخپىلەر سايىسىدا شەخسىي مال ـ مۈلۈكلەرنىڭ كۆپ قىسمى خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان تەرزدە ئىشلىتىلگەن ئىدى. پەقەت مائارىپ ۋە قاتناش ـ تىرانسپورت

مەسىلىلىرى (مەكتەپلەر، مەدرىسىلەر، كۇتۇپخانىلار، يوللار، كۆۋرۈكلەر، كارۋان سارايلار) ئەمەس، ئىجتىمائىي ياردەم مەسىلىسىمۇ (دوختۇرخانىلار، ئىمارەتلەر، مۇنچىلار ۋە دورىخانىلار) ئاشۇ خىل ۋاستە بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغان ئىدى. ھۆكۈمدارلىرىن كېيىن دۆلەتنىڭ ئەڭ نوپۇزلۇق ھەم ئەڭ باي ئادەملىرىدىن بىرى بولغان ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ھېرات ۋە خۇراساندا ئۇچيۇز يەتمىش خەير - ساخاۋەت مۇئەسسەسەسى قۇردۇرۇپ، بۇلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن خۇسۇسىي ۋەخپە ئىدارىسى قۇرغانلىقىنى، دەۋلەتشاھنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، بۇ ئىشقا بەش يۈز تۈمەن قىممىتىدە مال - مۇلۈك ۋەخپە قىلغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، بۇ جەھەتتە ئېنىق بىر پىكىرگە ئىگە بولالايمىز. ھۆكۈمدار ئالدى بىلەن باشلاپ بەرگەن، دۆلەت (ھۆكۈمەت) خىزمىتىدە بولۇۋاتقان بارلىق ئادەملەرنىڭ ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىگە مەنسۇپ بولغان بايلارنىڭمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مۇئەسسەسەلەر قۇرغانلىقلىرىنى ئۇنتۇپ قالغىلى بولمايدۇ. ھۇسەيىن بايقارا دەۋرىدە ۋەخپىلەرنىڭ شۇ قەدەر كۆپ بولغانلىقى، بۇ مۇئەسسەسەلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك نازارەتچىلىك قىلىش ۋەزىپىسى بىلەن ئىسلام قائىدىسىگە ئاساسەن پىتر ۋە زەكات بېرىش مەجبۇرىيىتى بولغان سادارەت (ئوسمان پادىشاھلىقى دەۋرىدىكى باش مىنىستىرلىككە بېرىلگەن نام) مەمۇرىيىتىنىڭ ئىشلىرىنى نۇرغۇن ئادەمنىڭ كۆزۈشىگە ئىمكانىيەت بولمىغانلىقتىن بۇنى پەقەت ئىككى باشلىق كۆرگەنلىكىمۇ مەلۇم. ھېراتنىڭ مۇشۇ دەۋرىدىكى مەشھۇر مەدرىسىلىرى ئىچىدە قەدىمكى نىزامىيە مەدرىسەسى ۋە گەۋھەرشاد ئاغانىڭ مەدرىسەئى ئۇلىيا بىلەن ھۇسەيىن بايقارا سالدۇرغان سۇلتانىيە، نەۋائى سالدۇرغان ئىخلاسىيە مەدرىسىلىرى ۋە مەدرىسەئى غىياسىيە ئەڭ مۇھىم ئوقۇتۇش مۇئەسسەسىلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئىخلاسىيە مەدرىسەسىنىڭ ئىككى مۇدەررىسىنىڭ ھەر بىرىگە يىلدا بىر مىڭ ئىككىيۈز ئالتۇن ۋە يىگىرمە تۆت يۈك ئاشلىق، يىگىرمە ئىككى تالىبنىڭ ھەر بىرىگىمۇ تەھسىل قىلىش دەرىجىسىگە قاراپ يىگىرمە تۆت ئالتۇندىن ئون ئىككى ئالتۇنغا قەدەر ئايلىق ۋە ئۇنىڭدىن باشقا ئاشلىق بېرىلەتتى. پۇلنىڭ ئۇ دەۋرىدىكى ئېلىمى - سېتىمى قىممىتىدىن قارىغاندا، بۇ خىراجەتنىڭ يۇقىرىلىقى ئىلىم ئەربابىغا بېرىلگەن قىممىتىنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۇرىدۇ. يەنە نەۋائىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسىرىنىڭ يارىمىدە بۇ چوڭ شەھەردىكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي تەبىقىلەرنى ۋە بۇلارغا تەۋە بولغان ئىقتىسادىي ھەم ئىجتىمائىي شەرتلەرنىمۇ ئۆگىنىۋالدۇق.

بۇ زامانغا ئائىت خېلى باي ئەدەبىي ۋە تارىخىي مەنبەلەر، مەسىلەن: ۋاشىفىنىڭ «بەدايىئۇل ۋەقەئى» غا ئوخشاش خاتىرە تېپىدىكى جانلىق ئەسەرلەر ۋاستىسى بىلەن ھۇسەيىن بايقارا دەۋرىدىكى ھېراتتا ياشىغان ئاقسۆڭەك سىنىپلارنىڭ كۈندىلىك ھاياتلىرىنى، ياز ۋە قىشتىكى كۆڭۈل ئېچىش يىغىنلىرىنى، مۇزىكا ۋە شاراب قاتارلىق نەرسىلىرىنى، ۋەز ھەم نەسىھەت مەجلىسلىرىنى، رەسمىي كۈنلەردە ئېلىپ بېرىلغان كاتتا مۇراسىملارنى، ئومۇمىي كۆڭۈل ئېچىشلارنى ۋە زىياپەتلەرنى، ئوۋ ئارقىلىق كۆڭۈل ئېچىش ئىشلىرىنى، ئات بەيگىلىرىنى، پالۋانلارنىڭ چېلىشلىرىنى، ماتەم مۇراسىملىرىنى، مەدرىسە ۋە خانىقا ھاياتىنى، تۇرلۇك تەبىقىلەرگە خاس كوستۇم (كىيىم - كېچەك) لەرنى، ئۆيلىرىنىڭ ياسىلىشى (بېزىلىشى) شەكىللىرىنى، چالغۇ ئەسۋابلىرىنى، ھەرقايسى سىنىپنىڭ ياشاش قائىدىلىرىنى ۋە سارايلاردا تۇزۇلگەن توختاملارنى خېلى بىلىۋالدۇق. ئەلىشىر نەۋائى كاتتا بايلىقى، سىياسىي نوپۇزى، يۇقىرى مەدەنىيىتى، نازاكەتلىكى، كەمتەرلىكى، خۇش پېئىللىقى ۋە ئۆتكۇر زېھنى بىلەن ھېرات ئاقسۆڭەكلەر جەمئىيىتىنىڭ ھەم سەنئەت ساھەسىنىڭ ئەڭ پارلاق ۋەكىلى، ئەڭ مۇھىمى غۇرورى ۋە پەخرى ئىدى. پىكىر ۋە سەنئەتكە

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قارىتا ئىنتايىن سەمىمىي مۇناسىۋەت ئورناتقان بۇ يۇكسەك نوپۇزلۇق مۇھىت ئەدەبىيات ھەم سەنئەت ھەربىر تەلىرىنى ماددىي، مەنىۋى شەكىلدە ھىمايە قىلىدۇ. تېخىمۇ توغرىسى بۇ ھەربىر تەلەرنىڭ مۇددىئاسىنى بەلگىلەيدۇ. پەقەت خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرنىڭ باشقا مەدەنىي مەركەزلىرى بىلەن ئەمەس، پارس ۋە ئىراقنىڭ، تەبرىز ۋە ئىستانبۇلنىڭ ئەدەبىي مۇھىتلىرى بىلەنمۇ زىچ ئالاقىلاردا بولغان بۇ ھېرات جەمئىيىتىنى ئىچىدىن بىلمىگىچە، بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ھەم سەنئىتىنىڭ روھىنى بىلىش، بولۇپمۇ كلاسسىك چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن تارىخىي ئامىللار ھەققىدە بىرەر پىكىرگە ئىگە بولۇش مۇمكىن ئەمەس. خۇددى «بابىرنامە» گە ئوخشاش، ۋاشىفىنىڭ «بەدايىئۇل ۋەقەئى» سىمۇ ئەمدى بۇ جەھەتتىن تەكشۈرۈشسىز مەنبەلىك قىممىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە شۇنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىنكى، ھېراتقا يېرىم پەرسەخ كېلىدىغان جايدىكى چاھارباغدا ھىجرىيە 897 (مىلادىيە 1491 ـ 1492) ـ يىلى نەۋائى بىلەن شۇ مەزگىللەردە بىرگە خىزمەت قىلغان خوجا مەجىددىن مۇھەممەدنىڭ بىر قېتىملىق كۆڭۈل ئېچىشقا قاتناشقانلىق ئەھۋالىنى بىلدۈرگەن بولۇپ، بۇ پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئىدى. بۇ مەجلىستە ھافىز بەشىر، ھافىز ھەسەن، ئەلى ۋە شاھ مۇھەممەدكە ئوخشاش ئەڭ تونۇلغان ناخشىچىلار، ھەسەن نايى، قۇل مۇھەممەد ئۇدى، ھەسەن بالابانى، ئەھمەد غىجەكى، كىچىك ئەلى تەنبۇرى قاتارلىق ماھىر سازەندىلەر ۋە ھېراتنىڭ گۈزەللىرى قاتاردا تونۇلغان يەتتە ـ سەككىز ياشمۇ بار ئىدى. باشقا تەكلىپ قىلىنغۇچىلار بولسا بەننائى، ئاشافى، ئەمىر سۇھەيلى، سەيفى بۇخارى، رىيازى تۇربەتى، مىرسەر بەرەھنە، بۇرھان كانىك، مىرخەند، مۇئىن ئەسفىزارى، ھۇسەين ۋائىز، خەلىل شەھھاق، خەتتات مۇھەممەد خەۋافى ۋە ئابدۇلۋاسى مۇنىشى قاتارلىق شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ تونۇلغان شائىر ھەم سەنئەتكارلىرى ئىدى؛ زىياپەتتە تۇرلۇك ـ تۇرلۇك شەربەتلەر، مېۋىلەر ۋە پالۇزە (كراخمال پاراشوكى ۋە شېكەر بىلەن ياسالغان بىر خىل يېمەكلىك) لەردىن باشقا، قىرىق تۇرلۇك نەپىس يېمەك يېيىلگەن ئىدى. بۇ مەجلىستىكى سۆھبەتلەر ۋە لەتىپىلەر بۇگۈنكى چۇشەنچىلىرىمىزگە قارىغاندا، خېلى ئوچۇق ۋە ھېچقانداق مەجبۇرىيەتنى ئۇستىگە ئالمىغان بولۇپ، شۇ دەۋر ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا چوڭقۇر مەنىلىك سۆز ھەم نازاكەتلەر بىلەن تولغان ئىدى. ھالبۇكى، نەۋائى باشچىلىقىدىكى بۇ چاقىرىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ياشلىرى بىر يەرگە بېرىپ قالغان (كامالەتكە يەتكەن)، پانتېبست ئەقىدىلىرىگە ئىگە ئادەملەر ئىدى. بۇ دەۋردىكى ھېرات جەمئىيىتىنىڭ بۇ يۇقىرى سىنىپلىرىنىڭ پسىخولوگىيىسىنى بىلىش ئۈچۇن، ۋاشىفى بىلەن بابىرنىڭ ئەسەرلىرىدىن باشقا ھۇسەين بايقارانىڭمۇ ياكى ئەمىر كامالىددىننىڭمۇ تېخى كىمگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى تېخىچە ئايرىلمىغان «مەجالىسۇل ئۇششاق» تىمۇ ئىنتايىن مۇھىم مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. پىكىر ۋە ھېس ئېتىبارى بىلەن كۆپ تەتقىق قىلىنىش بىلەن بىرگە، كاباخۇرافەلەر (ئاساسسىز ئېتىقادلار) غا ئېتىقاد قىلىنىشتىن قۇتۇلالمىغان. سەمىمىي دىندار ۋە مۇتەسەۋۋۇپ (تەسەۋۋۇپنى تارقىتىشقا تىرىشقۇچى) بولۇشلىرىغا قارىماي، ئەركىن ـ ئازادە، ئويۇن ـ تاماشا بىلەن كۈن كەچۈرگەن بۇ ھېرات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھىمايىلىرى ئاستىدا ئايلىنىپ يۈرگەن بارلىق گۈزەل ـ سەنئەت تارماقلىرىغا ئوخشاش، ئەجەم ئەدەبىياتىنىڭ ۋە كلاسسىك چاغاتاي شېئىرىنىڭمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىشىمۇ تەبىئىي ئىدى.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)